
Pomněnky z pouti humoru národním obrozením
(Ke vztahu humoristické literatury a realismu)

Blanka Hemelíková

Humor má v literatuře specifické poslání. Spojuje realistický obraz s nadsázkou skutečnosti v některých jejích rysech. Existuje mnoho definic literární komiky. Kromě zjištění, že humor vnáší do literatury realismus, se však od sebe svorně liší a tím samy vzbuzují humorové reflexe. Sledujme dále vývoj vztahu humoru a realismu a odhlédněme od humoristické specifičnosti hyperboly.

Zřetelně se tento vztah projevil v národním obrození v Čechách, kdy se začala tvořit nová česká literatura a v rychlém sledu se prolínaly různé literární směry. Na pozadí sentimentalistické tvorby čtyřicátých let, po Tylově polemice s romantickým rozervanectvím roku 1840 a před Havlíčkovou kritikou Tylova Posledního Čecha roku 1845 vznikala humoristická literatura, která už byla tématikou i metodou zpracování výrazně a programově realistická. Nebyl tu sice tehdy český Fielding a český Andrews, ale podobně tu působili tři nejvýznamnější humoristé: František Jaromír Kubeš, František Hajniš a Václav Filípek, kteří také společně vydávali časopis Paleček.

Pro dokonalejší představu o této humoristické tvorbě si v krátkém přehledu ukažme, jaké byly její tradice a z jakých funkcí a vztahů ke skutečnosti vycházela. V počátcích národního obrození měl zásluhu o zvyšování úrovně četby pro lid Václav Matěj Kramérius, který upravoval knížky lidového čtení a dodával jim realističtější rámec. Tento druh literatury se označoval názvy: zábavné nebo kratochvilné čtení, o humoristickou literaturu v dnešním slova smyslu však ještě nejde. Skutečné pokusy o humor a satiru se objevovaly ve sbírkách anekdot a povídaní, ve sbornícičích typu Zrcadlo pošetilostí z roku 1792.¹⁾ Tato sbírka bývá literární vědou považována za počátek humoristické tvorby.²⁾ V dalším vývoji humoristické literatury a ve vývoji její realistické podoby se uplatňovaly také časopisy. V Hýblových Rozmanitostech, Hyllosu a Jindy a nyní se objevovaly krátké anekdotické příběhy - nadepisované "Povídky" - s realistickým námětem a žertovné strašidelné povídky. Realistická tendence se zde už projevuje výrazněji, soustřeďuje se v oblasti

tématické a má pod vlivem osvícenství osvětovou funkci: naučit lid racionálně myslet. Roku 1818 vznikla první česká humoreska Justýnčin mistrovský kus od Jana Hýbla.³⁾ Byl to poprvé souvislý příběh s problematikou ze současného pražského života, s výrazněji kreslenými typy postav. Dnešní rozmanitost žánrů v počátcích obrození neexistovala, povídky domácí produkce byly vydávány s titulem humoreska. Volnost formy teprve později umožnila, aby se postupně vyvinuly různé podoby - dopisy, stylizované kramářské popisy. Názory literárních historiků se velmi liší v hodnocení uměleckých kvalit této literatury. Někteří se domnívají, že měla hlavně funkci zábavnou.⁴⁾ Vladimír Štěpánek oproti tomu oprávněně oceňuje její tvůrčí patos, který nečeká, až se stabilizují vhodné podmínky.⁵⁾

Ve své práci budu analyzovat projevy realismu, jak se objevují v tematice a v metodě zobrazení v humoristické literatuře čtyřicátých let a jak navazují na typ realismu ve dvacátých letech. Tematika je těsně spjata s realismem tím, že se váže k reálné skutečnosti, a tak se stává možným východiskem ke kritice aktuálních zesměšňovaných jevů. Předmětem zobrazení není idealisticky viděná skutečnost, ale skutečnost se všemi svými nedostatky a vadami. V typologii postav, které se jako složky tématické výstavby stávají předmětem humoristického výsměchu, se odhaluje realistická tendence velmi zřetelně: přináší realistický popis, který akcentuje konkrétní způsob zobrazení a charakterizace postav a narušuje ustálenou popisnou manýru sentimentalismu.

V tvorbě F.J. Rubeše existuje několik základních myšlenkových linií. Rubeš psal sentimentální povídky, dále dílka s funkcí pouze zábavnou a také humoresky, které reagují aktuální problematikou na svou dobu a spojují zábavnost s funkcí kritickou. Tento druh tvorby v Rubešově díle převažuje. Rubešova kritická humoristická tvorba působila progresivně ze dvou hledisek. Jednak z hlediska literárního vývoje - na pozadí předchozí a ještě souběžné sentimentalistické literatury zobrazovala všední, skutečný život, a jednak z hlediska společenského vývoje, neboť v době rozmachu měšťanstva si již kriticky všímala nedostatků nové třídy.⁶⁾ Společenský kontext a životní realita vystupují v povídkách dvojím způsobem: přímo - pak jde o témata společenské skutečnosti, a nepřímo, zprostředkovaně - pak se objevují témata z dobové skutečnosti literární. Reálný život je chápán ze dvou pohledů. V celku, viděn jako komplex životního stylu společenské třídy měšťanské, který je stereotypní a pro všechny stejně závazný, a v individualizované podobě, která je promítnuta do postav hrdinů, ztělesňujících konkretizaci a důsledky obecného životního názoru. Rubešovi hrdinové patří většinou do středních společenských vrstev. V povídkách se nejčastěji vyskytují dva typy hrdinů: představitel měšťanské třídy, který je tvůrcem a

носителеm její ideologie, a příslušník nižší střední vrstvy, původem z venkova, který je ironicky naivní při přejímání této ideologie. Místně a časově určený pohled a konkrétnost vedle zobecněného obrazu je zde opět důkazem úmyslu F.J.Rubeše být opravdu realisticky životný. Nejčastěji kritizovaným jevem se společenským kontextem jsou zkreslené morální normy a společenský vliv na jednotlivce v názorové oblasti. Jako mylná hodnotová měřítko jsou zesměšňovány zejména bohatství a přílišná pořádanost, vedle toho je předmětem výsměchu bezmyšlenkovité přejímání těchto cizích povrchních názorů. V povídkách Lehce nabyt, lehce pozbyl (Paleček 1844), Pan Trouba (Paleček 1841), Kdo ví, k čemu to dobré (Paleček 1843) aj. tak vznikl obraz širších společenských souvislostí a dobového způsobu myšlení, vlastního měšťanské třídy. Dalším, často prezentovaným společenským jevem je chudoba. Ironicky ji traktují např. povídky Blahosti tanečních škol (Paleček 1846) a Flamendr (Paleček 1842).

Při charakteristice hrdinů se projevuje jak přímá polemika s charakteristicky schematickou sentimentalistickou metodou zobrazení, tak vlastní propagace realistického popisu s přesnými místními souvislostmi, časovými okolnostmi a detailní charakterizací postav.⁷⁾ Někdy jsou protikladné popisy položeny vedle sebe v záměrně posměšné konfrontaci sentimentalismu s realismem, někdy na ně upozorňuje také sám hrdina explicitně. Uveďme příklad z nejnámější Rubešovy povídky Pan amanuensis na venku aneb Putování za novelou (1842): "Proti mně seděl pan Cvrček, malý, černovlasý, od neštovic pođobaný, slušně oděný pán již při letech." (s.28) "Obličej (pana Neviděla) byl zvadlý, oko vyhaslé, na jeho vysokém, havraními kadeřemi zastíněném čele zdálo se strašné tajemství stárnouti..." (s.24). Uveďme ještě příklad karikování typicky sentimentalistických bouřlivých emocí v povídce Zlomek ze životopisu Silvestra Sejčka (Paleček 1845). Jednostranná psychologie postavy je zde v pointě zesměšněna vyústěním do kontrastní přízemnosti. (Situace při čtení dopisu od dívky, adresovaného jinému mládenci): "Já ostal, jako bych svůj ortel smrti byl četl, vytáhl jsem své psaníčko ... porovnával písmo - však i to se shodovalo, a já byl zničen. Zrazen! zvolal jsem, zrazen! v hlavě mi počalo hučet, krev se mi v žilách počala vařit a takový hněv mi rozpálil ňadra, že bych byl tu půlku koláče, kterou jsem si na památku byl nechal, ... rozkousal."

Dobový ohlas připisoval Rubešově tvorbě zásluhu, že naučila mnoho Čechů číst česky, avšak Rubeš svým realistickým uměním hlavně vyhovoval novým potřebám doby, neboť rozvíjející se české národní společnosti musela být ukázána skutečnost jinak než dosud, tedy realisticky bez sentimentalistických nánosů.

Václav Filípek alias veselý pseudonym Abyvásdrak proklamoval realismus ve svém díle téměř explicitně jako základ myšlení a rozumového pojetí života, který má nahradit romantické ideály ignorující skutečnost. Na Filípkově tvorbě lze také konstatovat, že průnik reality do humoristické literární tvorby v průběhu doby postupně zahrnoval všechny stránky literárního díla - od námětu, přes děj až k jazykové stránce, popisům, a že realistické vidění skutečnosti se stalo závažným prvkem literárního programu humoristů. U Filípka tedy nezůstal stranou způsob myšlení hrdinů, racionální úsudek se doporučuje i v oblasti citu a lásky a próza chce působit na čtenáře silně výchovnou tendencí. Humoristickou nadsázkou, která překrývá tuto tendenci, vyniká Filípkova povídka Poslední knoflík (Paleček 1847), již vyložím v celku časopisu Paleček.

Paleček, přítel žertu a pravdy, první český humoristický časopis, vycházel v letech 1841-1847. Často nepodepsané povídky se zhruba dělí na dvě skupiny. Jedna část má pouze zábavnou funkci, větší skupina se však zabývá závažnější problematikou se společenským kontextem.⁸⁾ Nejvýrazněji, nejkritičtěji a s největší šíří záběru se obraz společnosti a jejích vad objevuje ve třech povídkách - Poslední knoflík (Paleček 1847, od V. Filípka), Nehody Barnabáše Šmejkalů (Paleček 1845) a Bradýř (Paleček 1843, od F. Kopa). Ve všech třech povídkách je kompozičním centrem jedna postava, její příhody jsou východiskem k vykreslení sociálních poměrů, chudoby, dobových mód, způsobu vzdělávání a také postavení jednotlivce v této společnosti.

Ve větší míře se v Palečkovi objevuje také satira a parodie na soudobé literární poměry.⁹⁾ Nedostatky literární praxe - módní sentimentalistické praktiky a narůstající stereotypnost sentimentalismu po obsahové i formální stránce - jsou zesměšněny doslovným chápáním pojmu "rozervanost" v povídce Nehody B. Šmejkalů: "... já se více neznám. Žalost opanovala mysl mou ..., paty chytají křeče, oči dostávají závrať a srdce? Ó, to má díru, že by jím parovoz projet mohl. Já jsem rozervaný ..." (s. 38). Zesměšňování sentimentalismu však leckdy není důsledné a nezasaahuje až do výstavby pointy: "Za pět let stal jsem se kapelním mistrem a tak mi štěstí všechno vynahrádilo, co mi dříve ukrutným způsobem odejmulo.", (Nehody B. Šmejkalů, s. 50). Dějiny české literatury¹⁰⁾ charakterizují tento jev obecněji v próze třicátých a čtyřicátých let: "povídky omezovaly, dokonce i ironizovaly plané složky sentimentální povídky, ačkoliv se jejím pravidlům také nedovedly vymknout." Realistická metoda je přítomna v těchto polemikách se sentimentalismem a romantismem implicitně a projevuje se opět motivačně v kritice škodlivého vlivu dobových romantických mód na myšlení lidí. Realistická metoda, která se od začátku v humoristické literatuře hodně zaměřovala na motiv

myšlení a užívání rozumu při pohledu na svět, zde dosáhla svého dalšího stupně - kritiky mylného uvažování v chybných hodnotových měřítcích a kritiky pokřiveného vztahu literatury k životu.

Hrdinové jsou typizováni, a tak vzniká obraz širších společenských souvislostí. Vzhledem ke společenskému zařazení jsou nejčastěji hrdiny učitelští pomocníci, kteří bývají obětí společenského řádu. Vzhled bývá realisticky popisován u komických postav s cílem vyvolat komický efekt a posílit humoristický ráz díla: "hlava do ramen vehnaná, ... čelo neměl skoro žádné, oči tak malounké, jako by je byl právě od slepého koštěte dostal ... jak náleží spravedlivý nos ...," (Moje první túra, Pa-leček 1846, s.8).¹¹⁾

Při porovnání vývoje a stavu humoristické literatury od dvacátých let do let čtyřicátých je zřejmé, že s rozmachem české národní společnosti a s rozvojem požadavků na literaturu se také prohloubila realistická metoda v humoristické literatuře. Osvětová a výchovná tendence přestala být dominující funkcí díla a těžiště se přesunulo do kritiky podstaty společenských nešvarů a také do reflexe vzájemného vztahu literatury a života. Avšak humoristická kritika nepřesvědčila o své pravdě a ani o své představě realismu definitivně. Literatura se smála měšťácké touze po romantice ještě mnohem později, ve Vančurově Rozmarném létu a ve sloupcích Karla Poláčka.

- 1) J.Tax, O české satíře. Praha 1959, s.9.
- 2) J.Petrtyl, České humoresky (doslov). Praha 1947, s.193.
- 3) F.Strejček, Humorem k zdraví a síle národa. Praha 1936, s.51.
- 4) J.Tax (cit. v pozn.1), s.12.
- 5) V.Štěpánek, Počátky novočeské prózy. Česká literatura 1969.
- 6) M.Řepková, doslov v: F.J.Rubeš, Humoresky. Praha 1960, s.322.
- 7) A.Novák, Literatura česká 19.století, 3.díl, č.1. Praha 1905, s.224.
- 8) J.Tax (cit. v pozn 1), s. 24.
- 9) "... i v české literatuře se v genezi realistického směru uplatnila i reakce na sentimentální román, na některé jeho krajnosti", V.Štěpánek, Z dějin obrozenské literatury. Praha 1988, s.148.
- 10) Dějiny české literatury, 2.díl. Praha 1960, s.380.
- 11) Viz termín popisný komický realismus, J.Petrtyl (cit. v pozn.2), s.198.